

Алла Кравченко

*КРАВЧЕНКО Алла Петрівна — аспірантка кафедри логіки
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.
Сфера наукових інтересів — філософія права.*

СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА: НЕОБХІДНІСТЬ ФОРМУВАННЯ

Філософія права є відносно молодого дисципліною, якщо відстежувати написання наукових досліджень та читання лекцій в університетах під відповідною назвою. Як академічна дисципліна вона виникла в новий час [2]. З іншого боку, якщо під філософією права розуміти філософську рефлексію щодо сутності права, його призначення у суспільстві та зв'язку з життям конкретної людини і спільноти, то вона має глибоке історичне коріння, яке сягає часів античності, зокрема філософії софістів у Стародавній Греції або ж філософських шкіл Конфуція і легізму у Стародавньому Китаї. У даному випадку слід здебільшого говорити щодо формування передусім світоглядних засад філософії права, а не про розгорнуті теоретичні системи права.

На перший погляд, втручання світоглядних, а отже і ціннісних аспектів у визначення суті філософії права позбавляє останню автономності, а отже і наукової об'єктивності та практичної безсторонності. Але чи можливо визначити право «у чистому вигляді» взагалі і чи є це завданням філософії права? Більше того, що буде являти собою у цьому випадку саме право: чи не стане воно ідеально внутрішньо врівноваженою моделлю, яка не лише не зазнає «зовнішніх» впливів, але й сторониться будь-якого контакту з «нечистою» реальністю людських потреб і інтересів (неминуче приватних і суб'єктивних), створюючи свою власну ідеальну правову реальність. Прототип такої ситуації зустрічаємо уже у філософії Платона. У нього прагнення універсальної досконалості і внутрішньої збалансованості правових відносин спрямовано до теорії ідеальної держави, яку К. Поппер характеризував як «зупинену», а врешті-решт — до вчення про «закони», яке неприємно вразило вже сучасників Платона своєю гнітючою атмосферою тотального контролю і безрадісного диктату абстрактних принципів над вільною особистістю.

Тривалий час потому суспільство втратило інтерес до подібних спроб побудови «чистої теорії права», віддаючи перевагу правовим нормам і принципам, спрямованим на захист конкретних життєвих потреб людей і спільнот. Джерелом авторитетності права значний час вважався сам Бог, божественні закони лежали в основі як природних законів, так і людських, що не викликало особливих різночитань і потреб у критичному їх осмисленні. Лише Відродження і Новий час знову ставлять питання про раціональне підґрунтя права, що неминуче призводить до питання про самодостатність правової раціональності і автономію права в його чистій теорії.

Класичне вчення про чисту теорію права пропонує німецький філософ і теоретик права Ганс Кельзен. Відповідно з його концептуальною позицією чистою є така теорія права (правознавство), яка, передусім, чужа певному окремому соціальному інтересу, а натомість є у своїй безсторонності об'єктивною. Така ситуація властива не лише теорії права, але й усім соціальним наукам: «У суспільних наук немає — не в останню чергу через їхню нерозвинутість — соціальної моці, яка могла б протистояти панівному в суспільстві інтересові. Цей інтерес притаманний і тим, хто перебуває при владі, й тим, хто її прагне, і полягає він у тому, щоб мати теорію, яка прислужувала б їхнім забаганкам — себто соціальну ідеологію» [4, с.7-8]. Ці слова були написані німцем у Женеві 1934 року — у часи, коли піднімав голову німецький фашизм. Однак важко заперечувати їх слушність і для сьогодення, часу домінування ідеології лібералізму. З одного боку, лібералізм змушує деяких філософів ставити питання про кінець історії як арени змагань ідеологій [6, с.290-310], з іншого — виникає питання, чи є

перемога лібералізму і перемогою демократії? Говорячи мовою правознавства, чи є ліберальна ідеологія достатньою гарантією дотримання демократичності законів та їх застосування?

Для відповіді на це питання варто повернутися до з'ясування причин невдоволеності Кельзена та його однодумців [7, с.18-20] спробами встановити зв'язок між правом і політикою. Для Кельзена «мова йде про зв'язок правознавства і політики, про акуратне відокремлення однієї науки від іншої, про відмову від укоріненої звички сповідувати політичні вимоги, мотивуючи такий підхід інтересами правової науки і посилаючись на якісь об'єктивні чинники. Водночас такі вимоги можуть мати лише яскраво виражений суб'єктивний характер — навіть тоді, коли їх (з найкращими намірами) висувають як релігійний, національний чи класовий ідеал» [4, с.6]. Повністю розділяючи обурення Кельзена намаганнями «приватизувати» правознавство окремою соціальною силою, мусимо зауважити, що все ж відносна автономність наукових дисциплін, на нашу думку, аж ніяк не суперечить їх практичній взаємообумовленості. Доволі переконливо про це пише Р. Циппеліус, аналізуючи різноманітні джерела правового значення, у тому числі — і політичні. З іншого боку, Циппеліус відмічає і вплив самого права на політику як закономірне явище як правової «статики», так і правової «динаміки» [7, с.45-48].

Однак відповідь на питання Кельзена про незалежність права від політики має бути, на нашу думку, ще більш радикальною. Право здобуває свою безсторонність *не за рахунок відсторонення від будь-яких* політичних (а також конфесійних, расових, національних, гендерних, вікових тощо) *інтересів, а завдяки тому, що воно забезпечує узгодження і задоволення цих інтересів*. Дійсно, цікаво було б подивитися, хто захищав би право, яке нікого не захищає. З іншого боку, Кельзен абсолютно правий, коли говорить про неможливість того, щоб право належало лише одній політичній партії. Від себе можемо додати, що право не належить також виключно якійсь одній країні, чи нації, чи статі.

Для того, щоб мати необхідний кут зору на обставини, які наповнюють право життєвою силою і правовим значенням, і водночас не стати заручником цих обставин і слід, на наш погляд, звернутися до світоглядних засад філософії права. Саме світоглядні засади, а не якась «чиста теорія права» чи «чиста правова логіка» дозволять як у теорії, так і на практиці зайняти як науковцю, так і звичайній людині дійсно виважену, правову позицію з будь-якого правознавчого питання. А якщо врахувати зростання складності і розмаїтості суспільної реальності у наш час, то подібна постановка проблеми дозволить радикально спростити розгляд великої кількості питань, які виявились міждисциплінарними щодо права і інших сфер суспільного життя, а також щодо різних систем і підсистем всередині самого права.

Річ у тім, що правосвідомість проявляється різною мірою і по-різному у різних людей — у судді і злочинця, у звичайного громадянина і міністра юстиції, у аполітичної людини і народного депутата, у чоловіка і жінки, у представника «титульної» нації і представника національної меншини, у школяра і пенсіонера. Хтось має доволі обмежені і неясні уявлення про право, хтось дуже чіткі, однак обмежені, хтось — досить різнобічні і повні. Водночас та чи інша форма і рівень правосвідомості наявна у кожного з них.

З точки зору чистої теорії права «незнання законів не звільнює від відповідальності за них», тому, як правило, закон і право будуть «знаходити» пересічну людину передусім як каральний меч. Таке сприйняття права багато хто з вітчизняних дослідників права вважають звичним для історії колишньої Російської імперії [5] (такої ж думки були і західні дослідники [3]). Лише нещодавні події «помаранчевої революції» в Україні показали неадекватність таких оцінок.

Однак, на думку одного з вітчизняних правників В. Андрейцева, з якою згодні і ми: «Право — не каральний меч. Це — насамперед добро, правда, справедливість, порядок. В основі цього порядку — висока культура й духовність нації. Тому юрист має бути високодуховною, освіченою, інтелігентною людиною» [8, с.8]. З іншою боку, важко очікувати глибоких правових знань від рядового громадянина, так само як і сподіватись, що гуманність права виявлятиметься лише завдяки інтелігентності правника. На наш погляд, слушна думка В. Андрейцева про винагороду, а не кару як сутність права має глибшу основу. Саме на рівні світогляду кожного члена суспільства утверджується уявлення про право як силу, що захищає його від зовнішніх небезпек, врегульовує відносини з іншими членами суспільства. Таку

загальну логіку зафіксував вже Т. Гоббс, зауважуючи, що без загального «суспільного договору» люди знаходяться у стані «війни всіх проти всіх» [1, с. 13].

Для звичайного громадянина достатньо усвідомлювати свою взаємозалежність з іншими громадянами, щоб сприймати право як щось корисне і бажане, а не чужий і нав'язливий примус. Це загальне правило у своїй необхідності фіксується на понятійному рівні — завдяки філософській рефлексії. Адже у кожної людини свої уявлення і аргументи на користь взаємозалежності з іншими, які збігаються лише у сутнісному підході, що дозволяє виділяти універсальне від випадкового і ситуативного. Таким чином, з'ясування людиною власних світоглядних засад права є необхідною передумовою його визнання, а отже для філософії права з'ясування власних світоглядних засад дає адекватне розуміння позаправових джерел самого права. Це означає, що ніяка «чиста» теорія права неможлива, якщо необхідно досягнути суспільне значення права: передусім не як підручного інструменту, а як важливого ціннісного орієнтиру.

Цінності як кінцеве джерело правового значення можуть бути об'єктом лише філософського дослідження, яке розглядає цінності не у їх випадковій інтерпретації, а як своєрідні універсалії, які, попри свою історичність, мають всезагальне і необхідне значення для кожного члена даного конкретного суспільства. Тому до певної міри можна говорити про об'єктивні підстави, наявні у кожного члена суспільства, здійснювати філософську рефлексію у момент розуміння вищого суспільного, надіндивідуального і водночас спільного призначення права. Тут можна говорити про набуття мисленням індивіда тієї універсальності, яка, маючи філософську природу, забезпечує його «вростання» у плоть суспільства не лише випадковим, генетичним чином, але й свідомо і конструктивно. Людина з нащадка попередніх поколінь і спадкоємця їх цінностей перетворюється на дійсного творця ціннісних підвалин для майбутніх поколінь — з «акцептора» на «донора», з «клієнта» на «патрона». Знову ж таки, мова йде переважно про набуття правової зрілості, яка є підставою для подальшої соціальної творчості, а не про творення кожним громадянином нових правових значень. Виникнення нових правових значень є швидше виключенням, аніж правилом для рядового громадянина, але безумовним правилом для громадянина є відтворення і підтвердження чинності права у суспільстві.

Література

1. *Андрейцев В.* Безробіття загрожує некваліфікованим юристам // Дзеркало тижня. — 2001. — 20-26 жовтня.
2. *Гегель Г.В.Ф.* Основи філософії права. — Київ, 2000.
3. *Гоббс Томас.* Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. — Київ, 2000.
4. *Кельзен Г.* Чисте правознавство. — Київ, 2004.
5. *Меркулов Є.* Порушення прав людини не викликає протесту в суспільстві // День. — 2000. — 27 червня.; *Захаров Є.* Презумпція винності // Там само; *Іваненко Л.* Усе починається з людської гідності // Там само.
6. *Фукуяма Ф.* Кінець історії ? // Філософія історії. Антологія. — М., 1995.
7. *Циппеліус Р.* Філософія права. — Київ, 2000.
8. *Feifer G.* Justice in Moscow. — N.Y.: Simon and Shuster, 1964; Герман А. Жизнь — это второй план // Известия-Украина. — 2001. — 14 августа.

Надійшла до редакції 1.09.2005 р.